

**НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

ГОЛОВАЩЕНКО ОЛЬГА СЕРГІЇВНА

УДК 340.12

**СОЦІАЛЬНА ТА ПРАВОВА ДЕРЖАВА:
ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Науково-дослідному інституті державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України.

Науковий керівник

кандидат юридичних наук, доцент **Яковюк Іван Васильович**, Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України, заступник директора з наукової роботи.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор **Скрипнюк Олександр Васильович**, Академія правових наук України, начальник відділу міжнародних наукових зв'язків;

кандидат юридичних наук, доцент **Панкевич Олег Зіновійович**, Львівський державний університет внутрішніх справ, доцент кафедри конституційного та міжнародного права.

Захист відбудеться “ ____ ” _____ 2008 р. о ____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 70.

Автореферат розісланий ____ _____ 2008 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

В. Л. Яроцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Актуальність теми дослідження для вітчизняної юридичної науки обумовлюється конституційним визначенням України як демократичної, соціальної, правової держави, завдяки чому відповідний напрямок розвитку держави і громадянського суспільства, демократичний характер взаємовідносин між ними набуває фундаментальної визначеності.

Зважаючи на те, що успіх втілення будь-якої ідеї безпосередньо залежить від належного ступеня її теоретичної розробленості, реалізація концепції соціальної, правової держави на сучасному етапі державотворення в Україні стримується, зокрема, відсутністю узгодженої, науково обґрунтованої позиції стосовно змісту цієї моделі державності, специфічних умов її формування і функціонування, а також напрямків подальшого розвитку. Як наслідок на сучасному етапі становлення української державності особливої актуальності набувають дослідження умов і тенденцій розвитку держави, її іманентних та історично мінливих ознак, визначення напрямків її подальшого розвитку. Потребують оновлення та узагальнення знання, отримані в процесі визначення оптимальних форм і методів діяльності держави у різних країнах. Особливий інтерес при цьому становлять закономірності, що виявляються при поєднанні моделей соціальної та правової держави. Звернення до тематики соціальної правової держави має також і важливе прикладне значення, оскільки пов'язане із можливістю переведення певних ідей з формально теоретичного у практичний вимір, що матиме для України важливі теоретичні і практичні наслідки.

Ступінь розробленості проблематики правової держави традиційно вважається надзвичайно високим. Теоретичну основу дисертації становили результати фундаментальних досліджень таких видатних мислителів минулого, як Цицерон, Т. Гоббс, Г. Гроцій, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, К. Т. Велькер, Р. фон Моль, Л. фон Штайн, Ад. Пренс.

У процесі дослідження автором використовувалися також праці таких видатних вітчизняних правознавців дореволюційного періоду, як В. М. Гессен, Б. О. Кістяківський, С. А. Котляревський, П. І. Новгородцев, М. І. Палієнко, Г. Ф. Шершеневич, а також розробки сучасних науковців, зокрема В. Д. Бабкіна, Р. Ф. Гринюка, А. П. Зайця, В. В. Копейчикова, М. І. Козюбри, Л. С. Мамута, В. П. Милецького, О. З. Панкевича, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, О. В. Скрипнюка, В. Я. Тація, Ю. С. Шемшученка, І. В. Яковюка та інших.

Разом з тим аналіз праць вказаних авторів дає підстави зробити висновок, що існує нагальна потреба у подальшій розробці проблеми, зокрема у формуванні нових підходів стосовно розуміння сутності і соціального призначення соціальної правової держави, встановлення співвідношення між її складовими, що дає підстави виокремити ряд нових напрямків у розробці проблеми. У цілому необхідно визнати, що теорія правової держави недостатньо розроблена саме в аспекті визначення співвідношення між соціальною і правовою державою. Це обумовлює потребу в монографічному, комплексному дослідженні змісту та системоутворюючих ознак соціальної та правової держави, встановлення співвідношення між ними, що дасть змогу визначити оптимальні шляхи її реалізації у вітчизняній практиці державотворення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана відповідно до фундаментальної теми «Правові основи організації та функціонування органів держави» (номер державної реєстрації №0100U006579), затвердженої постановою бюро Президії АПРН України № 11/2-б від 29.11.2000 р. Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України 20.12.2004 р. (протокол № 12).

Мета та завдання дослідження. *Мета* роботи полягає у подальшій розробці та удосконаленні теорії соціальної правової держави шляхом визначення співвідношення соціальної і правової держави, принципів їх узгодження в практиці державотворення.

Для досягнення проголошеної мети поставлені й послідовно вирішуються такі основні *задачі*:

- дослідити генезу ідей правової та соціальної держави у вітчизняній та зарубіжній політико-правовій думці;
- уточнити теоретичний зміст моделей соціальної та правової держави, конкретизувати їх поняття та ознаки;
- встановити відмінності між моделями соціальної держави, що склалися в процесі еволюції держави і громадянського суспільства в різних країнах;
- визначити загальні теоретичні закономірності взаємодії соціальної та правової держави;
- проаналізувати розвиток взаємовідносин соціальної правової держави та громадянського суспільства;
- визначити закономірності правового оформлення соціальної та правової держави;

– здійснити аналіз теоретико-методологічних передумов успішної розбудови соціальної, правової держави в Україні.

Об'єктом дослідження є порядок організації та функціонування соціальної правової держави.

Предметом дослідження є проблема співвідношення соціальної та правової держави.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є сукупність методів і прийомів наукового пізнання. Метод діалектики використовувався на всіх етапах для розкриття співвідношення соціальної та правової держави в процесі їх розвитку, а також взаємодії та взаємозв'язку з громадянським суспільством. На окремих етапах дослідження автор використовував спеціальні методи: порівняльно-історичний – під час аналізу еволюції соціальної та правової держави; логічний – для формулювання визначення понять «правова держава», «соціальна держава»; метод системного аналізу – при визначенні напрямків державного впливу на громадянське суспільство і їх змісту; метод моделювання та прогнозування – при розробці рекомендацій щодо розбудови в Україні соціальної, правової держави; синергетичний метод – при аналізі співвідношення та механізмів взаємодії соціальної та правової держави; компаративний метод – при дослідженні специфіки моделей соціальної держави в різних країнах; формально-юридичний – при тлумаченні правових норм.

Дисертаційна робота виконана на засадах методологічного плюралізму. Теоретичне підґрунтя роботи становили наукові праці фахівців у галузі філософії, загальної теорії держави і права, політології та соціології. Емпіричну базу дослідження становить конституційне законодавство європейських країн, міжнародно-правові документи, довідкова література, аналітичні матеріали.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в Україні комплексним монографічним дослідженням особливостей співвідношення соціальної та правової держави в теорії і практиці державотворення. Наукова новизна одержаних результатів знаходить свій прояв у таких теоретичних положеннях і висновках, що виносяться на захист:

– пропонується авторське визначення правової держави, яка розглядається як особливий стан організації державної влади у громадянському суспільстві, що виникає за умов досягнення в ньому високого рівня правової культури його членів і передбачає реалізацію державою свого функціонального призначення на засадах верховенства

права, поділу влади, визнання і реалізації прав і свобод людини і громадянина, а також взаємної відповідальності держави та особи;

– додатково аргументується необхідність виокремлення ціннісних та інституціональних ознак правової держави;

– більш ґрунтовно і всебічно, порівняно з іншими вітчизняними дослідженнями, розглянуті історико-теоретичні передумови становлення та розвитку соціальної держави;

– дістав подальшого розвитку аналіз змісту поняття «соціальна держава», під якою пропонується розуміти державу, що активно реалізує широкомасштабну соціальну політику, сприяє здійсненню комплексу соціально-економічних, екологічних та культурних прав людини і громадянина в обсягах, що дозволяють втілити в життя конституційне визнання людини найвищою соціальною цінністю в суспільстві;

– у результаті порівняння соціальної і правової держави зроблено висновок, що кожна з них є своєрідним механізмом упорядкування і узгодження суспільних інтересів: якщо головною метою правової держави є упорядкування суспільних відносин на засадах утвердження принципів непорушності прав і свобод людини, верховенства права та поділу влади, незалежності правосуддя, то соціальна держава намагається досягти аналогічної мети за допомогою соціальної політики, що спирається на соціальне законодавство. Саме завдяки єдності їх мети і використання правових засобів її досягнення відбувається їх узгодження в рамках єдиної концепції державно-правового розвитку;

– доводиться помилковість спроб визнати діяльність соціальної держави як «неправову». Додатково обґрунтовується висновок, що діяльність соціальної держави не повинна сприйматись як щось більше, аніж засіб відбиття права;

– на підставі аналізу практики функціонування соціальної правової держави наводяться додаткові аргументи щодо необхідності розгляду питання про співвідношення соціальної і правової держави крізь призму соціального права;

– комплексно проаналізовано причини неоднорідності моделей соціальної держави. Додатково аргументується висновок про те, що багатоманітність моделей соціальної держави обумовлюється мінливістю соціальної політики, напрямки якої визначаються відповідно до актуальності завдань, які постають перед державою і громадянським суспільством на конкретному етапі історичного розвитку.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертації теоретичні положення і висновки можуть бути використані: у

науково-дослідницькій сфері для подальшої розробки концепції соціальної правової держави; у правотворчій діяльності – при розробці законодавства, що конкретизує статус України як соціальної правової держави; у діяльності Конституційного Суду України – для тлумачення норм Конституції і чинного законодавства України, в яких розкривається зміст соціальної держави; у навчальному процесі – при викладанні курсів «Теорія держави і права», «Історія вчень про державу і право», «Конституційне право». У сфері правового виховання отримані результати можуть використовуватися для підвищення обізнаності громадян України та державних службовців з питань організації та функціонування соціальної правової держави.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження обговорювались на засіданні вченої ради (9 жовтня 2007 р., протокол № 10) та на науковому семінарі Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України (протокол № 1 від 10.01.2008 р.).

Окремі положення дисертації доповідались автором на трьох міжнародних, науково-практичних конференціях і семінарах, а саме: «Проблеми правової реформи та розбудова громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 28 вересня 2007 р.); «Проблеми глобалізації та геополітичний вектор розвитку України» (м. Харків, 7 червня 2007 р.); «Конституція Пилипа Орлика 1710 року» (м. Харків, 2006 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації знайшли відображення в п'яти наукових статтях, які опубліковані у фахових виданнях, та трьох тезах за результатами наукових повідомлень на наукових та науково-практичних конференціях і семінарах.

Структура і обсяг роботи. Структура дисертації обумовлена завданнями і логікою дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів, які включають шість підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Обсяг дисертації – 204 сторінки, із них основного тексту – 178 сторінок. Кількість використаних джерел – 266.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовуються актуальність, сутність і стан дослідження обраної проблеми, підстави й вихідні дані для наукової обробки теми, необхідність проведення дослідження.

Розділ 1 «Правова держава як модель державно-правового розвитку» складається із двох підрозділів.

У підрозділі 1.1. «Поняття та ознаки правової держави» досліджено і ретельно проаналізовано наукові погляди на природу правової держави як багатоаспектного феномена. Зазначається, що розробка концепції правової держави історично пов'язана із суспільною потребою у встановленні справедливих меж державної влади, звідси – визначення правової держави апіорі ускладнено багатоаспектністю цього феномена: він складається з різних структурних елементів, співвідношення яких у тій чи іншій країні може певним чином відрізнятись.

У процесі дослідження змісту правової держави автор аналізує комплекс властивих їй ознак, вказуючи на їх неоднорідність. У результаті виділення ознак правової держави, що становлять єдину цілісну систему та наповнюють феномен правової держави реальним змістом, дає змогу, з одного боку, ідентифікувати ту чи іншу державу як правову або неправову, а з другого – відображає ті напрямки, відповідно до яких має бути трансформоване державно-правове життя конкретної країни на шляху розбудови правової держави.

Дисертант пропонує розрізняти серед ознак правової держави ціннісні (наприклад, верховенство права, визнання і реальне забезпечення прав і свобод людини) та інституціональні (поділ влади, верховенство правового закону тощо) ознаки. Якщо перші визначають мету і напрямки трансформації держави, то другі – втілюють перевірені світовою практикою механізми повноцінної реалізації перших.

У дослідженні значну увагу приділено закономірностям формування правової державності. За результатами аналізу сучасних тенденцій державно-правового розвитку робиться висновок, що процес розбудови правової держави не може бути остаточно завершеним. З розвитком громадянського суспільства певним чином змінюються вимоги, що адресуються державі, завдяки чому відбувається розширення ознак правової держави та оновлення їх змісту.

У дисертації підкреслюється, що існуючі в науковій літературі численні дефініції правової держави відображають різні аспекти цього складного явища. Різноманітність підходів до визначення дозволяє якомога повніше відобразити багатоаспектність змісту правової держави, який важко втиснути в рамки однозначної дефініції. На підставі проведеного дослідження дисертант формулює авторське визначення, згідно з яким правова держава може бути визначена як особливий стан організації державної влади у громадянському суспільстві, що виникає за умов досягнення в останньому високого рівня правової культури його

членів і передбачає реалізацію державою свого функціонального призначення на засадах верховенства права, поділу влади, визнання і реалізації прав і свобод людини і громадянина, а також взаємної відповідальності держави та особи.

У підрозділі 1.2. «Правова держава і громадянське суспільство: взаємообумовленість і взаємодія» підкреслюється, що проблема співвідношення правової держави і громадянського суспільства належить до категорії питань, які мають не лише теоретичне, але й важливе практичне значення. У кожній країні громадянське суспільство починає формуватися на певному етапі її розвитку, відбиваючи якісний стан суспільства, його потреби та інтереси. Певні передумови для його становлення потенційно існують у культурі будь-якого народу. Це означає, що цінності, на яких воно формується, в принципі не відкидаються жодною культурою. Разом з тим вони не в будь-який момент і далеко не в повному обсязі можуть бути реалізовані через наявність певних специфічних для конкретної країни особливостей політичного, економічного, культурного, релігійного характеру. Так, якщо в одних країнах розвинуте громадянське суспільство формується швидко, то в других його становлення може суттєво гальмуватися. Здебільшого сприйняття самої ідеї громадянського суспільства, його основних цінностей залежить від інтерпретаційних можливостей національної культури.

Реалізація ознак правової держави є вагомим фактором успішного розвитку громадянського суспільства, неодмінною умовою забезпечення і гарантування основоположних прав і свобод людини і громадянина. Аналізуючи еволюцію цих явищ, автор робить висновок, що правова держава виступає закономірним продуктом розвитку громадянського суспільства. Громадянське суспільство є первинним стосовно правової держави, воно має самостійний механізм функціонування, а виникнення й еволюція правової держави обумовлюються саме його потребами. Так, саме громадянське суспільство обумовило виникнення ліберальної правової держави, а згодом дало поштовх до її трансформації у соціальну правову державу. Між тим ефективна взаємодія громадянського суспільства з державою можлива лише за умов, коли остання існує у формі правової, оскільки ефективність розвитку громадянського суспільства залежить від ступеня захищеності індивідуальної та суспільної сфер життя від надмірної регламентації з боку держави та її органів. У дисертації наголошується, що лише в демократичній, правовій державі із розвинутим громадянським суспільством досягається гармонія

у взаєминах між державою і суспільством, де вони виступають як рівноправні партнери. Водночас зазначається, що постійне вдосконалення правової державності є вагомим фактором модернізації самого громадянського суспільства.

У дисертації підкреслюється, що шляхом обмеження державної влади правом визначається сфера її правової активності в процесі пошуку шляхів узгодження суспільних і приватних інтересів. І хоча проблема оптимального погодження державних, суспільних та особистих інтересів не може мати абсолютного вирішення, оскільки залежно від стану розвитку суспільства і його потреб на кожному історичному етапі вона вирішується по різному, все ж таки права держава є тим єдиним механізмом, який здатний максимально повно гарантувати забезпечення інтересів громадянського суспільства і окремої особистості, не порушуючи при цьому загальнодержавні інтереси.

Права держава і громадянське суспільство доповнюють одна одне і виступають як рівноправні партнери. Високорозвинуте громадянське суспільство може сформуватися лише в умовах функціонування зрілої правової держави, яка сприяє такому формуванню, так само як і ефективність функціонування правової держави безпосередньо залежить від ступеня розвитку громадянського суспільства. Відтак стверджується, що права держава у цій взаємодії є однією з форм організації громадянського суспільства, тоді як громадянське суспільство є основною умовою розвитку та вдосконалення правової держави.

Дисертант обґрунтовує висновок, згідно з яким взаємовідносини правової держави і громадянського суспільства повинні будуватися на умовах пошуку компромісів, здатності йти на взаємні поступки, прагненні подолати протиріччя і досягнути злагоди. Діяльність правової держави має бути спрямована на сприяння кількісному зростанню середнього класу як соціальної основи громадянського суспільства. Тільки за цієї умови відносини між ними матимуть максимально міцну основу, відрізняючись конструктивністю та ефективністю. Можливість досягнення означеного характеру відносин залежить від ступеня розвитку обох явищ. Лише при досягненні ними певного якісного стану держава добровільно і свідомо зможе передати не лише частину своїх функцій громадянському суспільству, але й необхідні для їх реалізації матеріально-фінансові резерви. Як наслідок громадянське суспільство зможе належно виконувати ці функції.

Розділ 2 «Соціальна держава як втілення ідеї соціальної справедливості» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 2.1. «Поняття та ознаки соціальної держави» зазначається, що дослідження історичних аспектів проблеми дозволяє стверджувати, що поява соціальної держави стала відповіддю на потребу суспільства у зміні природи правової держави, коли очевидною стає необхідність переходу від поліцейської (ліберальної) до нової, соціально орієнтованої моделі.

На підставі ґрунтовного аналізу наукових підходів до визначення соціальної держави зроблено висновок, що, маючи фундаментальне значення для функціонування держави, вона, однак, залишається одним з найменш визначених у правознавстві понять. На конституційному рівні зміст соціальної держави формалізується шляхом проголошення держави соціальною і/або закріплення низки принципів, за умови успішної реалізації яких держава може бути визнана соціальною.

Розкриттю змісту соціальної держави допомагає аналіз її ознак, серед яких слід виділити: забезпечення та захист прав і свобод людини і громадянина; взаємну відповідальність держави та людини; забезпечення соціальної злагоди і стабільності у суспільстві; проведення соціально спрямованої політики тощо.

В умовах сьогодення визнання та гарантування всього комплексу прав і свобод людини і громадянина є тим вихідним критерієм, який дає змогу віднести державу до числа демократичних і цивілізованих. Чим більший обсяг прав людини вона гарантує, тим вищою буде її соціальна цінність. Тому однією з найважливіших ознак соціальної держави прийнято вважати закріплення, передусім на конституційному рівні, забезпечення та захист комплексу соціально-економічних, культурних та екологічних прав і свобод людини і громадянина. Конституційне закріплення принципу “людина є найвищою соціальною цінністю” потребує реалізації державою своїх функцій таким чином, щоб не було допущено обмеження однієї категорії прав людини за рахунок іншої.

Взаємна відповідальність держави та людини – це ознака, завдяки якій більш чітко розкривається зміст і значення соціальної справедливості у функціонуванні соціальної держави. Держава має нести відповідальність перед людиною і суспільством у цілому за свою діяльність, яка у своїй основі зумовлена правами і свободами людини, а отже, держава покликана сприяти їх реалізації. Відповідно, чим більшу відповідальність бере на себе держава за стан справ у суспільстві, за дотримання соціальної справедливості, яка у ринкових умовах має

реалізовуватися з дотриманням вимог принципу субсидіарності, тим більше вона стверджує себе як соціальна.

Не менш важливою ознакою соціальної держави, що відображає її мету та соціальне призначення, є забезпечення соціальної злагоди і стабільності в суспільстві. Реалізація даної ознаки забезпечується проведенням ефективної соціальної політики, що базується на визнанні необхідності динамічного розвитку соціальної сфери; визначенні пріоритетів у сфері соціальної політики та підтриманні їх на державному рівні; забезпеченні єдності соціальної політики, що здійснюється різними рівнями управління; узгодженні стратегічних і оперативних завдань соціальної політики. У сучасних умовах саме від змісту соціальної політики залежить досягнення злагоди і стабільності в державі. Відтак лише правильно обрані соціальні заходи здатні сприяти попередженню кризових явищ у суспільстві або пом'якшенню їх наслідків.

У роботі обґрунтовується положення про те, що основним інструментом досягнення соціальної справедливості в державі є соціальна політика, яка набуває конституційного та законодавчого закріплення. Дана ознака соціальної держави є тим більш вираженою, чим більшу відповідальність бере на себе держава за дотримання принципу соціальної справедливості. У дисертації висувається і належно аргументується теза про те, що в основу теорії соціальної держави покладено ідею ефективної соціальної політики, яка, залежно від її змісту, здатна давати економічний і соціальний ефект у різних пропорціях, що обумовлює багатоманітність моделей держави. При цьому соціальна держава виходить з того, що економічна ефективність не самоціль, а один із засобів для задоволення матеріальних і духовних потреб громадян. У зв'язку з цим підкреслюється, що головне завдання соціальної політики держави полягає не у роздаванні благ і коштів, а у забезпеченні умов для самодіяльності індивідів, які самостійно повинні створювати ці блага і піклуватися про себе та своїх рідних.

Дослідження змісту завершується авторським визначенням, згідно з яким соціальною є держава, яка активно реалізує широкомасштабну соціальну політику, сприяє здійсненню комплексу соціально-економічних, екологічних та культурних прав людини і громадянина в обсягах, що дозволяють втілити в життя конституційне визнання людини найвищою соціальною цінністю в суспільстві.

У підрозділі 2.2. «Порівняльно-правовий аналіз моделей соціальної держави» детально досліджено причини виникнення різних моделей соціальної держави, їх зміст і особливості реалізації у різних

країнах. Втілення ознак соціальної держави у практиці державного будівництва країн, що належать до різних правових сімей і спираються на специфічні національні традиції і культуру, створило передумови для проведення класифікації її моделей. Проте саме єдність поглядів з цього питання серед науковців відсутня.

Еволюція теорії та практики соціальної держави обумовлює появу нових, трансформацію та відмирання існуючих моделей. Причини неоднорідності моделей соціальної держави криються у багатофакторності розвитку держави. На формування соціальної політики країни впливають: рівень економічного розвитку, стан соціального законодавства, ступінь розвиненості громадянського суспільства, співвідношення політичних сил у суспільстві, історико-культурні традиції країни тощо. Складне і специфічне поєднання усіх цих факторів обумовлює існування різних моделей соціальної політики і відповідно – моделей соціальної держави.

У дисертації розглядаються різні класифікації соціальної держави, аналізуються критерії їх поділу і зміст самих моделей, їх достоїнства і недоліки. Висунуто і обґрунтовано ідею існування загальноєвропейської соціальної моделі, яка функціонує в масштабах ЄС. Існування цієї моделі передбачає спільність дій держав-членів ЄС і громадянського суспільства цих країн, а також зусиль наднаціональних інститутів ЄС, спрямованих на забезпечення для всіх громадян ЄС основних матеріальних потреб, повноцінну участь їх у житті суспільства, посилення соціальної згуртованості, досягнення соціального миру і злагоди.

Аналіз вітчизняного досвіду проведення соціальних реформ дає змогу зробити висновок, що виділення поряд із поняттям “соціальна держава” терміна “соціально орієнтована держава” є актуальним. Враховуючи складність швидкої і повноцінної реалізації ознак соціальної держави в суспільстві, яке перебуває у стані розбудови демократичної, правової держави, ринкової економіки, позитивного значення набуває вже сам факт прагнення держави набути ознак соціальної. Водночас категорія “соціально орієнтована держава” залишається досить умовною, оскільки не містить чіткі критерії віднесення тієї чи іншої держави саме до соціальної, а також не розкриває її співвідношення з правовою і демократичною державою.

Розділ 3 «Соціальна держава як якісна характеристика правової держави» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 3.1. «Співвідношення соціальних і ліберальних засад в теорії правової держави» досліджено загальнотеоретичні

закономірності, що визначають характер співвідношення соціальних і ліберальних засад у правовій державі.

Аналіз концепції правової держави демонструє послідовність та органічність етапів її формування. Громадянське суспільство завжди прагнуло зрозуміти причини виникнення соціальних проблем та знайти шляхи їх ефективного вирішення, а також визначити місце держави в цьому процесі. Відповідно еволюцію правової держави від ліберальної до соціальної моделі під впливом громадянського суспільства і в напрямку задоволення його потреб слід розглядати як цілком закономірний процес.

Соціальні та ліберальні моделі лише при спрощеному підході можуть розглядатись як антагоністичні, тоді як на практиці має місце їх складна взаємодія. Реалізація соціальної функції в її мінімальному прояві мала місце в будь-якій державі. Цей висновок стосується і ліберальної держави, яка у повсякденній управлінській практиці певною мірою вирішувала соціальні проблеми. Більше того, історія засвідчує, що окремі напрямки соціальної діяльності держави і підходи до вирішення соціальних проблем були вперше визначені і почали втілюватися в життя саме в рамках ліберальної правової держави.

Критика політики лібералізму на початку ХХ ст. мала здебільшого конструктивний характер і була спрямована на подальшу демократизацію суспільства. Відтак у практиці державного будівництва багатьох європейських країн відбувається процес поступового переходу до соціальної моделі правової держави, що став закономірною відповіддю на виклик, пов'язаний з підвищенням значущості соціально-економічних прав, урізноманітненням їх видів та соціальною ризикованістю нехтування цими правами. Однак той факт, що ліберальна держава історично поступилася місцем соціальній правовій державі не означає, що остання виявилася позбавленою ліберальних начал. У політичній сфері соціальна правова держава дотримується фундаментальних ліберальних цінностей. Тому необхідно вести мову не про їх протиставлення, а про здобутки кожної моделі та способи їх поєднання в рамках єдиної концепції державності, адже в чистому вигляді ці моделі не зустрічаються.

Як соціальна, так і ліберальна держави є правовими. Цей висновок є безперечним. Відмінність у пріоритетах соціальної і ліберальної держави неприпустимо розглядати як протиріччя між правовою та соціальною державою. Тому пропонується визнати, що ліберальний і соціальний елементи, які доповнюють один одного в концепції правової держави, мають як загальні, спільні, так і особливі, відмінні риси. Проте

саме в своїй єдності та протиріччі вони здатні забезпечити оптимальну для кожного конкретного історичного етапу модель розвитку правової держави. У цьому сенсі можна вести мову про відсутність усталеного співвідношення соціальних та ліберальних засад у теорії та практиці правової державності. Їх співвідношення може змінюватися відповідно до потреб суспільного розвитку тієї чи іншої країни.

Підрозділ 3.2. «Соціальна і правова держави: особливості взаємодії» розкриває співвідношення соціальної та правової держави. Виникнення на межі ХІХ – ХХ століть поняття «соціальна держава» та формування у подальшому відповідної моделі – це процес, що відбувався синхронно із еволюцією теорії правової держави і фактично був її невід’ємною складовою. Оскільки втілення на практиці ознак правової держави здатне бути міцним інституціональним фундаментом для нормативного оформлення і фактичного забезпечення функціонування соціальної держави, то правомірно розглядати останню як наступний історичний етап у процесі розвитку правової держави, її якісну характеристику.

Дослідження конституційних принципів соціальної і правової держави дає підстави стверджувати, що кожний з них являє собою своєрідний механізм упорядкування суспільних відносин і задоволення відповідних потреб та інтересів. Так, якщо призначення правової держави полягає в упорядкуванні суспільних відносин на засадах верховенства права, непорушності основних прав і свобод людини, поділу влади, незалежності суду тощо, то соціальна держава прагне досягти аналогічної мети шляхом узгодження інтересів різнорідного за складом суспільства шляхом проведення соціальної політики, досягнення соціального миру і злагоди. Саме у спільній меті цих конституційних принципів і використанні виключно правових засобів її досягнення криється підґрунтя їх єдності.

Діяльність соціальної держави нерозривно пов’язана із соціальним правом, на основі якого вона функціонує і ефективність якої безпосередньо залежить від ступеня його розвинутості та досконалості. Таке бачення її сутності впливає насамперед з принципу соціальної справедливості, який становить основу розуміння права. Відтак узгодження і взаємодія соціальної та правової держави, соціальної держави і ринкової економіки завжди відбувається за допомогою права, що цілком відповідає вимогам правової державності.

Для сучасних цивілізованих країн характерним є те, що на рівні конституційної моделі державності принципи демократичної, соціальної і

правової держави розглядаються як взаємодоповнюючі. Така триєдина модель – демократичної, соціальної правової держави уособлює оптимальне на сучасному етапі державно-правового розвитку співвідношення цих конституційних принципів, підкреслюючи органічний взаємозв'язок правової і соціальної держави.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що полягає у встановленні загальнотеоретичних закономірностей співвідношення соціальної і правової держави, принципів їх поєднання у практиці сучасного державотворення, можливих моделей та напрямків подальшого розвитку.

Головними науковими і практичними результатами роботи є такі висновки:

1. Складність із визначенням правової держави обумовлена багатоаспектністю цього явища. Крім того, процес її розбудови не може бути остаточно завершеним, оскільки з розвитком громадянського суспільства змінюються і вимоги до її змісту, внаслідок чого відбувається розширення кількості ознак, оновлення їх змісту. Правова держава може бути визначена як особливий стан організації державної влади у громадянському суспільстві, який виникає за умов досягнення в ньому високого рівня правової культури його членів і передбачає реалізацію державою свого функціонального призначення на засадах верховенства права, поділу влади, визнання і реалізації прав і свобод людини і громадянина, а також взаємної відповідальності держави та особи.

2. Виділення ознак правової держави, що конкретизують її зміст, дозволяє, з одного боку, ідентифікувати конкретну державу як правову або не правову, а з другого – визначити напрямки, відповідно до яких має бути трансформоване політико-правове життя на шляху розбудови правової держави. Серед ознак правової держави слід розрізняти ціннісні (наприклад, верховенство права, визнання і реальне забезпечення прав і свобод людини) та інституціональні (поділ влади, верховенство правового закону тощо) ознаки. Відповідно перші мають визначати мету і напрямки трансформації держави, а другі втілювати перевірені світовою практикою механізми повноцінної реалізації перших.

3. Громадянське суспільство є первинним стосовно правової держави, оскільки її виникнення і подальший розвиток обумовлені його потребами. У свою чергу правова держава також впливає на громадянське суспільство. Як наслідок їх взаємозв'язок є двостороннім. Повноцінна взаємодія громадянського суспільства з державою можлива

лише за умов, коли остання існує у формі правової, оскільки ефективність його розвитку залежить від належного ступеня захищеності індивідуальної та суспільної сфер життя від надмірної регламентації з боку держави та її органів. Таким чином, удосконалення правової державності є вирішальним фактором модернізації громадянського суспільства.

4. Соціальною є держава, яка активно реалізує широкомасштабну соціальну політику, сприяє здійсненню комплексу соціально-економічних, екологічних та культурних прав людини і громадянина в обсягах, що дозволяють втілити в життя конституційне визнання людини найвищою соціальною цінністю в суспільстві.

5. Важливим фактором розбудови соціальної держави є стан розвитку громадянського суспільства, який визначає напрямки еволюції правової держави, обумовлюючи її перехід від ліберальної до соціальної моделі. Втім, сам факт існування громадянського суспільства не свідчить автоматично про утвердження соціальної державності, оскільки утвердження його інститутів не передбачає обов'язкового проведення широкомасштабної соціальної політики.

6. Враховуючи складність розбудови соціальної держави в умовах суспільства, яке перебуває на етапі утвердження правової державності і становлення громадянського суспільства, виправданим є запровадження поняття "соціально орієнтована держава", яке характеризує державу, що не набула усіх ознак соціальної держави, проте реально прагне до її розбудови.

7. Складність визначення чітких формальних меж категорії "достатній життєвий рівень" доводить, що орієнтація соціальної держави лише на забезпечення матеріального добробуту людей може призвести до обмеження її змісту виключно системою заходів з перерозподілу суспільного продукту. Насправді вона є більш змістовним явищем, а тому ефективна взаємодія соціальної держави і ринкової економіки в умовах правової держави можлива за умови, коли соціальна держава сприятиме формуванню відповідальної за забезпечення свого добробуту особи, для якої вона створює необхідні умови/можливості, і вже в такому контексті бере на себе обов'язок піклуватися про забезпечення соціальної справедливості, добробуту своїх громадян, їх соціальний захист.

8. У найбільш загальному значенні поняття "соціальна держава" і "держава добробуту" можна розглядати як тотожні, що використовуються для визначення типу держави, орієнтованого на утвердження соціальної

демократії. Разом з тим поняття "соціальна держава" може вживатися у вузькому значенні, тобто як один із різновидів «держави добробуту».

9. Неоднорідність моделей соціальної держави обумовлена тим, що на її формування впливає рівень економічного розвитку, стан розробленості соціального законодавства, ступінь розвиненості громадянського суспільства, національні традиції тощо. Їх специфічне поєднання обумовлює існування різних варіантів соціальної політики і відповідно – моделей соціальної держави. Отже, своєрідність моделей соціальної держави визначається мінливістю соціальної політики, напрямки і зміст якої визначаються завданнями, що постають перед громадянським суспільством на конкретному етапі його розвитку.

10. Соціальна держава є наступним історичним етапом у процесі розвитку правової держави, її якісною характеристикою, оскільки, по-перше, втілення ознак правової держави є міцним фундаментом для нормативного закріплення і реалізації положень соціальної держави, а, по-друге, історично в Європі виникнення і подальший розвиток соціальної держави відбувався виключно на основі розвиненої правової державності.

11. Ліберальна і соціальна складові лише на певному етапі розвитку під впливом вимог громадянського суспільства починають доповнювати одна одну в концепції правової держави, забезпечуючи оптимальну модель розвитку суспільства, що доводить мінливість співвідношення соціальних та ліберальних засад у практиці розбудови правової державності.

12. Порівняння соціальної та правової держави доводить, що кожна з цих моделей являє собою своєрідний механізм упорядкування суспільних інтересів. Якщо головною метою правової держави є упорядкування суспільних відносин на засадах утвердження принципів непорушності прав і свобод людини, верховенства права та поділу влади, незалежності правосуддя, то соціальна держава намагається досягти аналогічної мети за допомогою соціальної політики, що спирається на соціальне законодавство. Саме завдяки єдності їх мети і використання правових засобів її досягнення відбувається їх узгодження в рамках єдиної концепції державно-правового розвитку.

13. Конкретизація змісту принципу соціальної держави відбувається на рівні соціального права, у якому отримують нормативне закріплення її ключові вимоги та одночасно закладаються механізми їх реалізації. Соціальне право у правовій державі, виступаючи необхідною передумовою діяльності державних і громадських організацій, фізичних

осіб у сфері соціального захисту, утворює ту ланку, за допомогою якої досягається узгодження і взаємодія між правовою і соціальною державою, між соціальною державою і ринковою економікою.

14. Спроби визнати діяльність соціальної держави "неправовою" є необґрунтованими, оскільки вона здійснюється на підставі соціального права. Неправовою така діяльність може бути визнана лише за умови визнання неправовим соціального законодавства, для чого немає жодних підстав. Насправді діяльність соціальної держави є не чим іншим, як засобом відбиття права. Таке бачення її сутності впливає насамперед з принципу справедливості, що становить основу права.

15. Сучасні цивілізовані країни на рівні конституційної моделі фактично об'єднують принципи демократичної, соціальної і правової держави в межах єдиної концепції державно-правового будівництва. Існування такої триєдиної моделі обумовлене оптимальним для громадянського суспільства взаємодоповненням, взаємодією вказаних конституційних принципів, що є запорукою ефективного функціонування держави.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Головащенко О. С. Утвердження соціальних прав як передумова становлення соціальної держави / О. С. Головащенко // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. праць НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України / гол. ред. Ю. П. Битяк. – Х. : Право, 2005. – Вип. 10. – С. 145-154.

2. Головащенко О. С. Співвідношення соціального й ліберального начал в концепції правової держави / О. С. Головащенко // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2006. – Вип. 82. – С. 10-16.

3. Головащенко О. С. До питання про систему ознак правової держави / О. С. Головащенко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – Х. : ХНУВС, 2006. – Вип. 33. – С. 44-50.

4. Головащенко О. С. Громадянське суспільство і права держава: проблема співвідношення / О. С. Головащенко // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. праць НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України / гол. ред. Ю. П. Битяк. – Х. : Право, 2007. – Вип. 13. – С. 118-126.

5. Головащенко О. С. Соціальна права держава в умовах європейської інтеграції / О. С. Головащенко // Державне будівництво та

місцеве самоврядування : зб. наук. праць НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України / гол. ред. Ю. П. Битяк. – Х. : Право, 2007. – Вип. 14. – С. 167-173.

6. Головащенко О. С. Соціальна й правова спрямованість держави за Конституцією Пилипа Орлика 1710 р. / О. С. Головащенко // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. праць НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України / гол. ред. Ю. П. Битяк. – Х. : Право, 2006. – Вип. 11. – С. 234-235.

7. Головащенко О. С. Роль громадянського суспільства у становленні правової держави в умовах глобалізації / О. С. Головащенко // Проблеми глобалізації та геополітичний вектор розвитку України : зб. тез (за матеріалами ХІХ Харківських політологічних читань). – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України, 2007. – С. 32-34.

8. Головащенко О. С. Соціальна і правова держави в умовах європейської інтеграції / О. С. Головащенко // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні : тези доповідей на Всеукраїнській науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів. – Львів : ЛДУВС, 2007. – С. 44-46.

АНОТАЦІЇ

Головащенко О. С. Соціальна та правова держава: питання співвідношення. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008.

Дисертація присвячена загальнотеоретичному дослідженню проблеми співвідношення соціальної і правової держави, умов та принципів їх поєднання в межах єдиної концепції державно-правового будівництва, взаємозв'язок та взаємодія з громадянським суспільством. У роботі розглянуто поняття й ознаки правової і соціальної держави, проаналізовано зміст моделей соціальної держави, визначено систему факторів, що обумовлюють специфіку формування соціальної правової державності у різних країнах світу.

Ключові слова: соціальна держава, правова держава, соціальне право, громадянське суспільство.

Головащенко О. С. Социальное и правовое государство: вопросы соотношения. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого. – Харьков, 2008.

Диссертация посвящена общетеоретическому исследованию закономерностей соотношения социального и правового государства, принципов их взаимодействия, особенностей построения и развития.

Автор предлагает признать, что и социальное, и правовое государство представляют собой прежде всего своеобразные модели согласования общественных интересов. Так, задача правового государства состоит в упорядочении общественных отношений на началах права и институциональном обеспечении соответствующего баланса в обществе. Социальное государство стремится достичь аналогичного результата – гармонизации разнородного по своему составу общества, и именно в такой единой цели этих двух институциональных моделей предлагается искать основания их целостности, которая наиболее полно проявляется в модели социального правового государства.

В работе подчеркивается, что институционализация взаимосвязи социального и правового государства происходит на уровне социального права, которое фактически образует то звено, с помощью которого достигается их согласование и взаимодействие. В результате деятельность социального государства неразрывно связана с правом и такое видение его сущности должно вытекать прежде всего из принципа социальной справедливости, составляющего основу любого права.

Проанализировано многообразие моделей социального государства и подходов к их обоснованию, раскрыта система факторов, определяющих специфику формирования социальной правовой государственности в различных странах мира, изучена взаимосвязь и закономерности взаимодействия социального и правового государства в общем механизме общественной регуляции. По мнению автора, причины неоднородности моделей социального государства связаны с многофакторностью развития общественных явлений: на формирование социальной политики каждой страны постоянно влияют разнообразные факторы, среди которых уровень экономического развития, качество социального законодательства, степень развития гражданского общества, историко-культурные традиции страны и т.п. Сложное и специфическое

сочетание всех этих факторов обуславливает существование различных моделей социальной политики и соответственно – моделей социального государства.

Исследованы понятия и признаки правового и социального государств, их соотношение и взаимосвязь с гражданским обществом. Отмечается непрерывность развития социального государства, которая обуславливает появление новых его форм (моделей) одновременно с трансформацией и отмиранием уже существующих.

Традиционное рассмотрение социального государства в качестве последующего исторического этапа в процессе развития правового государства, по мнению диссертанта, основывается прежде всего на том, что развитие современных моделей социального государства исторически происходило синхронно с формированием государства правового. Кроме того, воплощение признаков правового государства само по себе способно выступать прочным институциональным фундаментом для нормативного закрепления и фактического обеспечения социального государства. В то же время диссертант отстаивает точку зрения, что социальная деятельность государства, хотя и в ограниченном объеме, появилась значительно раньше понятия "социальное государство" – реализация социальной функции в ее минимальном проявлении в виде обеспечения равновесия в обществе, для гарантирования стабильности и преемственности государственной власти, всегда получала большее или меньшее внимание со стороны рациональных правителей.

Ключевые слова: социальное государство, правовое государство, социальное право, гражданское общество.

Golovaschenko O. A social state and a law state: the matters of correlation. – Manuscript.

Thesis for obtaining a scientific degree of Candidate of Science (Law) on the speciality 12.00.01 – theory and history of the state and law; history of the political and legal doctrines. – National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise. – Kharkiv, 2008.

This dissertation is dedicated to the general theoretic research of correlation of social and law state, principles of integration of these two models in a frame of modern state formation, requirements towards their realization and tendencies as for further development. Notions and traits of law and social states were explored as well as their correlation and interdependence with civil state. The variety of social state models and approaches towards their

formation were analyzed, the system of factors, determining the specificity of formation of social law state system in different countries was examined.

Key words: a social state, a law state, a social law, a civil state.

Відповідальний за випуск
к.ю.н., ст. наук. співробітник Чапала Г.В.

Підписано до друку 02.09.2008 р. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Віддруковано на різнографі.
Умов. друк. арк. 0,7. Обл.-вид. арк. 0,9
Тираж 100 прим. Зам. №

Друкарня Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77